

Богданова Тетяна Євгенівна, 1972 р.н. В 1994 р. з відзнакою закінчила МДШ. Викладач кафедри міжнародних відносин, історії та філософії МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: *“Масонські організації в Україні (1900-1920 рр.): історіографія проблеми”*.

Висвітлення масонської проблеми у радянській історіографії

Дана стаття присвячена аналізу оцінки масонства як громадсько-політичного явища у творах фундаторів марксизму та В.І.Леніна, документах міжнародних комуністичних організацій, на основі яких відбувалося дослідження масонської проблеми в радянський період. Автор виділяє етапи та підходи у дослідженні масонства радянськими істориками та дає характеристики їх поглядом.

This article is devoted to the analysis of the evaluation of Masonry as social and political phenomenon in the works of Marxism founders and V.I.Lenin, in the documents of international communist organizations, which formed the basis for the study of Masonic problem in the soviet period.

На думку автора, зростання цікавості до масонської проблеми з боку як науковців, так і пересічних громадян протягом останніх десятиліть пов'язано не тільки (і не стільки) з ореолом втаємниченості, що оповиває діяльність лож майже три століття, але й із політичною заангажованістю даного питання. Шовіністично-чорносотенна теорія “жидо-масонської змови” отримала друге народження в “смути” 1990-ті роки, в добу системної соціально-економічної трансформації, що поєднувалася з гострою політичною та ідеологічною кризою перехідного періоду. Маргіналізація суспільства призводить до зростання конспіративістського менталітету, головною ознакою якого є пошук “ворога”, “чужого”, на якого можна скинути відповідальність за всі негаразди нашого життя [1]. В ході

політичної боротьби радикальні (а останнім часом навіть помірковані) угруповання як правого, так і лівого гатунку нерідко апелюють до концепції “жидо-масонської змови”, “світового масонського уряду”, серед головних завдань якого – економічне й політичне поневолення України (або Росії). За цих умов масонство стає грізним “жупелом” у боротьбі за владу, засобом залякування мас та маніпулювання їх свідомістю. Це яскраво засвідчили події лютого 2003 року в Україні, коли лідери парламентської “четвірки” виступили із заявою про “масонізацію” вищого керівництва України. У своєму виступі лідер фракції СПУ О.Мороз наводить дані про належність 300 вищих посадових осіб України (керівника СБУ, міністра оборони, Генерального прокурора) до масонської ложі Ордену Святого

Станіслава. Однак слід зауважити, що Орден Святого Станіслава легально діє на території України, а також інших країн, та немає відношення до регулярного масонства. “Масонський скандал” набув широкого розголосу в ЗМІ й через тиждень тихо зійшов нанівець, однак полеміка навколо ролі масонів у політичному житті не вщухає [2].

На пострадянському просторі існує велика кількість літератури про масонство та його роль у громадсько-політичному житті від наукової та науково-популярної до квазі-історичних робіт чорносотенно-шовіністичного спрямування, проте зорієнтуватися в цьому розмаїтті досить складно. Отже, дослідження історіографії даної проблеми набуває все більшої актуальності. Одним із напрямів дослідження є аналіз праць радянських істориків, присвячених розгляду різних аспектів даної проблеми.

Виходячи з цього, автор вважає за доцільне:

- проаналізувати три основних джерела, які були підґрунтям вивчення масонської тематики в радянській історіографії, а саме: творів фундаторів марксизму та В.І.Леніна, а також документів II та IV Конгресів Комінтерну;
- виділити та охарактеризувати етапи у дослідженні масонства радянськими істориками;
- класифікувати погляди радянських науковців та публіцистів на роль масонства у політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст. та його зв'язок із революційним рухом.

Питання про існування масонських організацій в Російській імперії напередодні 1917 року та їх вплив на події у ході Лютневої революції активно розробляється зарубіжними та радянськими істориками з кінця 1960-х рр., у більшості з них присутній короткий історіографічний огляд. Однак слід зазначити, що питання про аналіз концептуальних засад радянської історіографії масонства вперше поставлено автором у новітній історичній літературі. В своєму дослідженні автор спирається на роботи сучасних українських та російських науковців, серед яких варто відзначити ґрунтовну працю член-кор. РАН проф. О.Ф.Соловйова “Масонство у міжнародній політиці ХХ століття”, в основу якої покладений аналіз документів з російських та французьких архівів, роботи В.Поликарпова та А.Серкова [3]. З праць вітчизняних істориків слід виділити монографію О.Крижанівської та статті С.Білоконя та Т.Яблунівської [4]. Важливе значення мали також роботи зарубіжних учених Л.Хасса та М.Морамарко [5].

Оцінки масонства як громадсько-політичного явища радянською історіографією ґрунтувалися на поглядах основоположників марксизму-ленінізму та рішеннях II та IV Конгресів Комінтерну. К.Маркс та Ф.Енгельс не вважали масонство визначальним фактором у політичній боротьбі, тому в своїх роботах не приділяли йому великої уваги. Але згадки про масонство містяться в декількох роботах К.Маркса, зокрема, у Предметному покажчику до Другого видання творів К.Маркса та Ф.Енгельса під словом “масонство” міститься вісім посилань на нього у творах фундаторів марксизму [6]. Найчастіше Маркс використовує асоціацію з масонством для характеристики інших явищ та процесів політичного життя, причому це порівняння означає негативну оцінку Марксом даного явища [7].

Оскільки посилання на класиків марксизму були неодмінним атрибутом радянських історичних праць, то великого розмаїття цитат та посилань ми не знайдемо, вони “кочують” з одного твору до іншого. Посилаючись на твори фундаторів марксизму, радянські історики підкреслювали, як правило, його реакційність та незначний вплив на політичне життя [8].

В.І.Ленін у своїх роботах про масонів не згадував. Що було причиною цього – з точністю визначити неможливо. На нашу думку, можна виділити декілька підходів у ставленні до цього питання:

- 1) прибічники концепції “жидо-масонської змови” вважають, що Ленін був одним із лідерів масонства, зрозуміло, тримав це у таємниці, тому й не висвітлював це явище у своїх творах;
- 2) переважна більшість радянських істориків-“традиціоналістів” дотримується думки, що масони начебто були таким незначним фактором у політичних подіях того часу, що Ленін навіть не вважав за потрібне звернути на них увагу;
- 3) більш об'єктивно, на нашу думку, є точка зору, що Ленін брав до уваги не зовнішню форму російського масонства того часу, а його внутрішній зміст, тобто створення коаліції опозиційних самодержавству сил. На підтвердження даної тези можна навести уривок з його роботи “Кадети другого призову”, що опублікована в травні 1908 р. в газеті “Пролетарій”: “Зароджується нова політична організація; спостерігається деякий новий поворот суспільного руху. Зруповуються елементи буржуазної демократії, які бажають бути “лівіше, ніж кадети”, та залучають до себе меншовиків і есерів” [9].

На думку автора даної статті, красномовним є той факт, що і апологети, і противники

(спростовувачі) масонської легенди апелювали як до останньої інстанції до робіт Леніна, що є показовим взагалі для радянської історіографії. В ході полеміки представники обох напрямків спираються на один і той самий уривок з роботи В.І.Леніна “Листи здалека”, апелюючи у дискусії до його авторитету. Лідер більшовиків писав: “Ця восьмиденна революція була, якщо дозволите так метафорично висловитись, “розіграна” точно після десятка головних та другорядних репетицій; “актори” знали один одного, свої ролі, свої місця, свою обстановку вздовж і вшир, наскрізь, до всякого скільки-небудь значного відтінку політичних напрямів і прийомів дій” [10]. Як противники, так і прибічники масонства серед радянських істориків прагнуть довести, що тільки вони вірно розуміють слова Леніна про “розіграність” Лютневої революції, про знання “акторами” один одного та своїх ролей [11].

Третім “першоджерелом”, на яке спирається радянська історіографія в оцінці політичної ролі масонства, є документи конгресів III (Комуністичного) Інтернаціоналу. Як відомо, він був заснований у березні 1919 р. в Москві на нараді комуністичних і соціалістичних партій та груп, в якій брали участь представники 30 країн, з ініціативи РКП(б) та особисто В.І.Леніна. На II Конгресі Комінтерну, що відбувся влітку 1920 р., вирішувалося питання про умови вступу (прийому) до Комінтерну. Саме тоді на обговорення винесли питання про ставлення комуністів до масонства, яке було надзвичайно актуальним для італійських та французьких соціалістів.

Оголосивши франкмасонство “дрібно-буржуазною” політичною організацією, що має великий вплив у латинських країнах, Англії та Америці та прагне до “завоювання та утримання влади”, делегати від ІСП А.Балабанова та А.Граціадеї запропонували однією з умов вступу зробити положення про заборону комуністам належати до масонства. Цікаво, що Ленін у ході дебатів уникає обговорення масонського питання, й у прийнятому за основу ленінському проекті про умови прийому до Комінтерну ані масонство, ані інші буржуазні організації не згадуються [12].

На думку відомого російського масонознавця, доктора історичних наук, професора О.Соловйова, що досліджував це питання за матеріалами колишнього Партархіву при ЦК КПРС (нині – Російський Центр зберігання і

вивчення документів новітньої історії – РЦЗВДНІ), ми бачимо явне протиріччя: в офіційному тексті 21-ї умови прийому до Комінтерну положення про масонів відсутнє, проте, незважаючи на це, виникла й поширювалася версія про наявність ще однієї, 22-ї, “таємної” умови [13].

Питання про несумісність масонства і комунізму було знову піднято на IV конгресі Комінтерну (листопад-грудень 1922 р.). В цей період Ленін під тягарем прогресуючої хвороби передоручив справи такого роду Л.Д.Троцькому. У доповіді з аналізом причин важкого стану у ФКП (боротьба між центристами та лівими) Троцький зробив наголос на масонстві як на одній з головних причин кризи у ФКП. На його думку, оскільки “ця організація бажає об’єднати робітників з підприємцями”, вона “повністю ворожа комунізму по духу й методах”, тому необхідно застосувати “хірургічні методи, діяти з усією енергією, без цього партійну організацію охопить гангрена” [14]. Підсумком цьому став заклик зробити вибір між масонством і партією, причому голова ВККІ Зинов’єв цілком підтримав позицію Троцького. На думку О.Соловйова, ці оцінки були вірними лише на перший погляд, вони не враховували досвід більшовизму та поради В.І.Леніна, зроблені у роботі “Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі”, в якій лідер більшовиків підкреслював: “Необхідно поєднувати сувору відданість ідеям комунізму із вмінням піти на всі необхідні практичні компроміси, лавірування, узгодження, зигзаги, відступи і т.п.” заради прискорення банкрутства класових противників. Отже, робить висновок О.Соловйов, Ленін у жодному з своїх творів не піднімав масонського питання, тим більше не збирався загострювати на ньому увагу Комінтерну, що й доводить 21-ша умова прийому до цієї організації. Троцький же, очевидно, без узгодження з вождем більшовиків віддав перевагу своїй тезі про ставку на розпалювання світової революції [15].

На нашу думку, висновки О.Соловйова без сумніву мають рацію. Однак полеміка в історичній науці щодо прийняття відомої резолюції IV Конгресу Комінтерну не заперечує той факт, що ставлення до масонства як до явища “буржуазного”, “реакційного”, “контрреволюційного”, несумісного з ідеями марксизму-ленінізму, ворожого міжнародному робітничому й комуністичному руху визначало принципові засади радянської історіографії в дослідженні

масонської тематики. Переважна більшість робіт 1960-1980-х рр., що так чи інакше торкалися означеного питання, розпочинали (чи завершували) характеристику масонства з розділу “Франкмасонство. Ліга прав людини та буржуазна преса” резолюції з французького питання, прийнятої на IV конгресі Комінтерну. Посилаючись на рішення III конгресу Комінтерну, резолюція зазначає:

- “несумісність масонства із соціалізмом вважалася загально прийнятою більшістю партій II Інтернаціоналу”;
- в умовах вступу до Комінтерну цей пункт спеціально не оговорювався, тому що “не допускалося й гадки про можливість одночасної належності до партії пролетарської диктатури й чисто буржуазної організації, яка прикриває виборчо-кар’єристські устремління формулами містичного братства”;
- автори документу вважали за необхідне назавжди покласти край “компрометуючим і деморалізуючим зв’язкам верхів компартії” з “таємною установою ліберальної буржуазії”;
- приховування належності до масонства розглядалося як “проникнення у ряди партії ворожого агента”;
- сам факт належності до масонства, незалежно від того, які цілі переслідувалися, засвідчує “крайню нерозвиненість комуністичної свідомості та класової гідності” [16].

Аналізуючи даний документ, слід зауважити, що в ньому міститься чимало голосливих звинувачень, тверджень та фактичних помилок:

по-перше, з партій II Інтернаціоналу лише ІСПІ в 1914 р. прийняла рішення про несумісність масонства і соціалізму, вимагаючи від членів своєї партії зробити вибір між ними, що й спричинило глибоку кризу у її рядах;

по-друге, хоч і не можна повністю заперечити вплив масонських зв’язків на кар’єрне зростання та передвиборчу боротьбу й лобіювання політичних рішень, зокрема, у Франції, але діяльність лож не слід сприймати настільки однозначно. Про це, без сумніву, знали укладачі документу, оскільки більшість з них тривалий час перебували в еміграції в Англії, Франції та інших європейських країнах і на власні очі бачили, наскільки різноманітною є практична діяльність масонського руху;

по-третє, резолюція стосувалася Франції та становища у ФКП. У політичному житті Третьої республіки масонські об’єднання, зокрема, “Великий Схід Франції”, справді відігравали надзвичайно впливову роль, але ВСФ вже давно не був “містичною” асоціацією, він відмовився

від багатьох постулатів традиційного масонства ще в 1877 р. й мав радикальний, політизований характер.

Таким чином, можна підсумувати, що в резолюції відчутний вплив Л.Д.Троцького та ідей світової революції. Масонство з його ідеями класового примирення, толерантності, загального братерства об’єктивно стояло на заваді роздмухуванню класової ворожнечі й “полум’я світової революції”. На нашу думку, цікавим є те, що апологети “жидо-масонської змови” називають Л.Д.Троцького (Бронштейна) одним з найвпливовіших масонів і головним винуватцем загибелі Росії (чи України).

В радянський період історія масонського руху в Україні та Росії комплексно не досліджувалась, хоча ряд аспектів даної проблеми висвітлювався у роботах вітчизняних істориків. У дослідженні масонської проблеми в радянський період можна виділити декілька етапів: 1920-ті рр., початок 1930-х – середина 1970-х рр., середина 1970-х – початок 1990-х рр.

В історичній літературі та публіцистиці 1920-х рр. відображається гостра ідеологічна боротьба з класовими противниками більшовиків і Радянської влади. Проте в цей час це не були накладені керівництвом ВКП(б) гласні та негласні табу на окремі теми та явища суспільного життя. Для розвінчування та викриття експлуататорської сутності противників більшовизму потрібно не тільки “знати їх в обличчя”, але й вивчати й критикувати їх погляди. Протягом тривалого часу в науковій літературі панувала думка, що вперше питання про існування масонської організації в Російській імперії напередодні 1917 р. було підняте М.Яковлевим у книзі “1 серпня 1914” з подачі представників КДБ [17]. Це, однак, спростовують публікації в журналах “Глобус” (1924) та “Звезда” (1930).

Стаття Ф.Мата “Ясновельможна маріонетка”, опублікована у журналі “Глобус” в 1924 р., присвячена викриттю масонських зв’язків гетьмана П.Скоропадського. Автор роботи характеризує його як “бутафорську фігуру”, діяча, “невідомого у міжнародних і майже непомітного у політичних колах”, витягнутого на поверхню політичної боротьби з-за лаштунків масонської організації [18]. Спираючись на документи ВНК та лист С.Маркотуна у французькій газеті “Спільна справа” (1919, № 61), Ф.Мат наводить факти про існування кївських масонських лож, акцентуючи увагу читачів на тому, що ревні

противники П.Скоропадський, С. Маркотун та С.Петлюра, ці начебто “ворожі” один одному пройдисвіти, були “братами по ложі” [19]. Написана у гостро сатиричному дусі, робота просякнута викривальницьким пафосом, наповнена яскравими порівняннями та метафорами, характерними для публіцистики 1920-1930-х рр.

Певні відомості про існування масонських лож в Російській імперії на початку ХХ ст. та їх зв'язок із політичним рухом містяться в мемуарах відомого більшовика, соратника В.І.Леніна В.Д.Бонч-Бруєвича “З спогадів про П.А.Кропоткіна”, надрукованих у журналі “Звезда” в 1930 р. Аналізуючи опозиційну діяльність російських лібералів, В.Д.Бонч-Бруєвич доходить висновку, що вона мала “безпосередній зв'язок з масонами, через них проникала... в найпоетаємніші місця самодержавного організму, всюди мала свій вплив” [20].

Також у роботах істориків 20-х рр. значна увага приділяється масонським ложам другої половини ХVІІІ – першої чверті ХІХ століття, зокрема, їх зв'язку з декабристськими організаціями. Слід відмітити праці Д.Багалія, С.Єфремова, О.Рябінін-Склярєвського, М.Слабченка, що, на нашу думку, можна пояснити святкуванням сторіччя повстання декабристів у 192-5 р. [21].

1930-ті рр. стали періодом впровадження гіпертрофованого класового підходу в історичні дослідження. В суспільствознавчих дисциплінах запанувала сталінська теза про “загострення класової боротьби”. За цих умов існування масонів у Російській імперії та їх роль у революційних подіях 1917 р. оголошувалися чорносотенно-монархічною й білоемігрантською вигадкою, а в історичній літературі це питання взагалі не піднімалося. Роль масонства в історичному процесі однозначно засуджується як “реакційна”. Показовою в цьому плані є стаття Є.Г.Плімака, в якій автор характеризує масонство як “реакційну ідеологію” та “політичне інтриганство” [22].

В радянських енциклопедіях масонство характеризують як суспільне явище, що не відіграло значної ролі в соціально-політичних процесах, зосереджують увагу на релігійно-містичній та епічній спрямованості ідеології масонства, на “утопічності” його ідей. Акцент аналізу зроблений на масонські організації ХVІІІ-ХІХ ст., однак відзначається, що в капіталістичних країнах існує розгалужена система масонських лож, що

об'єднують переважно “найреакційніші елементи” [23].

У радянській історичній літературі питання про роль масонів у Лютневій революції вперше було поставлено в 1974 р. М.Яковлевим у книзі “1 серпня 1914”, де масонам відведено чи не найголовніше місце. Вона дала поштовх до полеміки навколо масонської проблеми серед літераторів та істориків. Аналізуючи літературу другої половини 1970-х – середини 1980-х рр., можна виділити декілька підходів, що притаманні радянським історикам даного періоду.

Радянську версію “жидо-масонської змови” репрезентують, крім книги Яковлева, також роботи В.Бегуна, В.Малишева та ін. [24]. На нашу думку, сенсаційний твір М.Яковлева, написаний з подачі КДБ, не містив яких-небудь дійсно нових (для радянської історіографії) тлумачень історії 1917 р. Дослідник лише доповнив традиційну версію акцентуванням “контр революційної” ролі масонів. Повалення самодержавства зображувалося ним як результат підступних намірів змовників-масонів, що прагнули згубити велику державу. Автор розцінює роль масонів як контрреволюційну, “антибільшовицьку”, “антикомуністичну” від початку й до кінця та додає, що масонським намірам поклали край більшовики, які як істинні патріоти Великої Росії відібрали владу з рук масонізованого Тимчасового уряду. Як патетично наголошує Яковлев, “меч революції уразив гадину в той самий момент, коли вона тільки-но ставала на ноги” [25].

“Традиціоналістський” підхід репрезентують роботи І.І.Мінца, А.Я.Авреха, Є.Д.Черменського, Б.Ф.Лівчака, М.К.Касвінова. Вони не вважають за доцільне надавати великої уваги російському масонству ХХ ст., оскільки воно не могло істотно вплинути на розстановку класових сил напередодні революційних подій 1917 р., отже, немає необхідності переглядати традиційні для радянської історіографії уявлення.

У статті “Метаморфози масонської легенди” академік І.І.Мінц підкреслює: “Якщо й існували які-небудь організації масонського типу, то вони були вкрай ефемерні, невизначені, навіть випадкові”. Але, зазначає історик, не можна заперечувати той факт, що ті чи інші буржуазні та дрібнобуржуазні політичні діячі, що належали до різних партій, були масонами. Проте не існувало якої-небудь “великої надпартійної, позакласової організації. Створити таку організацію за умов гострої класової боротьби було неможли-

во” [26]. Висновок академіка Мінца такий: “Масонство ніколи не було двигуном прогресу. Воно вірно служило вузьким інтересам частини експлуататорської верхівки... факти належності до нього певних демократичних угруповань аніскільки не змінюють його соціальної функції й основної спрямованості” [27]. Значна частина роботи А.Авреха “Масонство та революція”, написаної в 1981 р., присвячена аналізу джерел та літератури, наявних на той час. Підсумовуючи своє дослідження, історик характеризує російських масонів як “quantite negli-geable” (мізерну величину) в революційних подіях 1917 р., наголошуючи, що “масонський сюжет є, але масонської проблеми немає” [28].

До представників “помірковано-промасонської” течії можна віднести В.Старцева, Л.Замойського та ін. [29]. У редакційній статті до збірника “За лаштунками видимої влади” Старцев полемізує із скептицизмом частини радянських істориків у ставленні до масонства, вважає “достовірними” свідчення, що побачили світ за кордоном у 60-70-ті рр. та дозволили повному роздивитись матеріали, що друкували емігрантські історики [30]. Для робіт даного напрямку характерне певною мірою некритичне ставлення до джерел, відсутність джерелознавчого аналізу, інколи поспішні висновки. Старцев заперечує теорію “змови” й прагне, хоч і не зовсім вдало, дати аналіз розвитку масонських організацій в Росії. Але, на думку автора, обмеженість джерельної бази не дозволила йому зробити це на належному рівні, хоча плідна праця історика заслуговує високої оцінки.

Останню групу, на наш погляд, репрезентують О.Ф.Соловйов, Н.Думова, польський історик Л.Хасс, що брали участь у полеміці навколо масонства, яка розгорнулася в 1988-1991 рр. [31]. Вчені виходять з того, що роль масонів у політичному житті Російської імперії початку ХХ ст. не можна ігнорувати, але слід виважено підходити до такої “гарячої” теми, оскільки як

замовчування ролі масонів, так і її “вип’ячування” (акцентуація) можуть призвести до ескалації шовінізму, антисемітизму та міжнаціональної ворожнечі. На їх думку, перш ніж робити більш-менш серйозні висновки, потрібні пошуки нових джерел та джерелознавча критика вже відкритих для використання.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

- радянська історіографія у ставленні до масонської проблеми спирається на оцінку даного явища в роботах класиків марксизму-ленінізму та рішеннях II та IV Конгресів Комінтерну;
- характерною рисою численних робіт радянського періоду, що торкалися масонської проблеми, є “цитатництво”, аксіоматичне посилення на твори К.Маркса, В.І.Леніна як на “істину в останній інстанції”, причому цитати подаються без урахування контексту, в якому вони були написані, та історичних реалій часу їх написання, що надає їм догматичного, псевдонаукового характеру;
- на прикладі підходу до масонської проблеми яскраво проявляється одна із головних вад радянської історіографії: розбіжності або навіть протиріччя між задекларованими методологічними принципами (“марксизм – не догма, а керівництво до дії”) та реальним станом історичної науки;
- класики марксизму давали масонству переважно негативну оцінку, вважаючи його безплідним, реакційним явищем, що стоїть на перешкоді розвитку міжнародного робітничого руху. Вони засуджували його таємність, елітарність, містицизм, ідеалізм та утопічність;
- рішення IV Конгресу Комінтерну про несумісність комунізму і масонства, що стосувалося французької компартії, в післявоєнній радянській історіографії набуло розширювального трактування й було перенесено на характеристику масонства ХХ ст. як знаряддя боротьби міжнародного імперіалізму з пролетаріатом, компартіями та країнами соціалізму;
- автор виділяє декілька етапів у дослідженні масонської проблеми в радянській історіографії та простежує еволюцію поглядів істориків на роль масонських організацій у політичному житті.

Література

1. Энтин Дж. Теории заговоров и конспиративистский менталитет // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С. 69, 77-78.
2. Заява парламентських фракцій “Наша Україна”, Комуністичної партії України, Соціалістичної партії України та виборчого блоку Юлії Тимошенко // Голос України. – 2003. – 6 лютого; “Масонський фарс” // День. – 2003. – 7 лютого.
3. Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике XX века. – М.: РОССПЭН, 1998. – 255 с.; Серков А.И. Русское масонство. 1731-2000 гг.: Энциклопедический словарь. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1222 с.; Поликарпов В.В. Вступительная статья к материалам “Из следственных дел Н.В.Некрасова” // Вопросы истории. – 1998. – № 11-12. – С. 10-16.
4. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.) – К.: Аквилон-Прес, 1998. – 134 с.; Білокінь С. Масонство в Україні // Українська культура. – 2002. – № 3. – С. 34-36; Яблунівська Т. Історична література про вплив масонства на суспільно-політичне життя України ХVІІІ-ХІХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 74-88.
5. Hass L. Ambicje, rachuby, rzeczywistość: Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. 1905-1928. – Warszawa: PWN, 1984. – 400 s.; Морамарко М. Ма-

- сонство в прошлом и настоящем. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
6. Предметный указатель ко Второму изданию Сочинений К.Маркса и Ф.Энгельса. – М.: Политиздат, 1978. – С. 411.
 7. Маркс К. Альянс социал-демократии и международное товарищество рабочих // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 18. – С. 345, 359.
 8. Див. напр.: Соловьев О.Ф. Массонство в России // Вопросы истории. – 1988. – №10. – С. 3-4.
 9. Ленин В.И. Кадеты второго призыва // Полн. собр. соч. – Т. 17. – С. 52.
 10. Ленин В.И. Письма издаека // Полн. собр. соч. – Т. 31. – С. 11-12.
 11. Див., напр.: Касвинов М.К. Двадцать три ступени вниз. – М.: Мысль, 1987. – С. 246.
 12. Второй конгресс Коминтерна. Июль-август 1920 г. – М., 1934. – С. 189; Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века. – С. 75.
 13. Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века. – С. 76.
 14. Цит. за: Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века. – С. 79.
 15. Ленин В.И. Детская болезнь “левизны” в коммунизме // Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 80; Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века. – С. 82.
 16. Цит. за: За кулисами видимой власти. – М.: Молодая гвардия, 1984. – С. 48; Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века. – С. 82, 83.
 17. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 256 с.
 18. Маг Ф. Ясновельможна маріонетка // Глобус. – 1924. – № 13-14. – С. 16.
 19. Там само. – С. 17.
 20. Бонч-Бруевич В.Д. Из воспоминаний о П.А.Кропоткине // Звезда. – 1930. – № 4. – С. 183.
 21. Багалій Д. Декабристи на Україні // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 93-116; Єфремов С. Від легенди до історичної правди // Декабристи на Україні. – К., 1926. – С. 3-25; Рябінін-Склярєвський О. Масони Рішельєвського ліцею // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – 1925. – № 2-3. – С. 134-140; Слабченко М. Масони на Україні та потайні товариства // Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – В 2 т. – X, 1925. – Т. 1. – С. 93-102.
 22. Плимак Е.Г. Масонская реакция против материализма в России // Вопросы философии. – 1957. – № 2. – С. 51, 52.
 23. Большая Советская Энциклопедия. Т. 15. – М.: Советская Энциклопедия, 1974. – С. 447-448; Українська Радянська Енциклопедія. Т. 6. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – С. 323.
 24. Бегун В.Я. Рассказы о “детях вдовь”. – Минск: Наука и техника, 1986. – 141 с.; Мальшев В.В. За широкой масонов. – М.: Советская Россия, 1984. – 94 с.
 25. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М.: Молодая гвардия, 1974. – С. 232.
 26. Минц И.И. Метаморфозы масонской легенды // История СССР. – 1980. – № 4. – С. 114.
 27. Там само. – С. 121-122.
 28. Аврех А.Я. Масоны и революция. – М.: Политиздат, 1990. – С. 342.
 29. Старцев В.И. Революция и власть. – М.: Мысль, 1978. – 256 с.; его же. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. – Л.: Наука, 1980. – 256 с.; Замоиский Л.П. За фасадом масонского храма: Взгляд на проблему. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
 30. За кулисами видимой власти. – М.: Молодая гвардия, 1984. – С. 4-5.
 31. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. – С. 86-87; Соловьев О.Ф. Споры вокруг масонства: некоторые итоги // Вестник Академии Наук СССР. – 1990. – № 9. – С. 25-26; Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 34-35.

Надійшла до редколегії 22.05.2003 р.